

AJAKATEGOORIAST TÄNASE EESTI KULTUURIMUUTUSTE MÕISTMISEL

Aili AARELAID-TART

Tallinna Ülikooli Eesti Humanitaarinstituut, Uus-Sadama 5, 10120 Tallinn, Eesti; aarelaid@tlu.ee

On püütud leida mõningaid ajakategooriaga seotud teoreetilisi lähtepunkte kultuurimuutuste kaardistamiseks tänases Eestis. On analüüsitud siirdeühiskonnas ilmneva ajakorrastuse mitmetasemelisusi. On vaadeldud mineviku interpreteerimise kolme kesket moodust: dominantne, rahvalik ja vastumälu. On käsitletud kultuurilise järjepidevuse tagamise olulist toimetehhanismi – siirderiitusi. On otsitud vastust küsimusele, kas Eesti postsotsialistlik kultuurireaalsus loob postmodernset ajakogemust.

SISSEJUHATUS

Kultuuriliste muutuste hoomamisel on ajakategoorial väga oluline roll, samas on aja kui väga kõrge abstraktsioonitasemega mõiste avamine sotsiaalse praktika seisukohalt omajagu komplitseeritud protsess. Sotsiaalsel tasandil iseloomustab aega duaalsus: kultuuripraktikate kaudu loovad inimesed ettekujutuse sotsiaalsest ajast ja suhetes sellesse inimesestatud aega taasloovad omakorda kultuuri ning struktureerivad oma sotsiaalset elu.¹ Aega koetakse, teadvustatakse, mõõdetakse, reguleeritakse, kontrollitakse ja (tarbe)asjastatakse (*commodification*). Sotsio-kultuurilisele reaalsusele on omane ajaline diversiteet: pole olemas üht ja ainuvaldavat ajavoolu, sotsiaalsete praktikate mitmekesisus tingib ka ajakorra kihistumise, kontekstualiseerumise, ajarepresentatsioonide paljususe. Inimlik ajakogemus on paradoksaalne, sest ühelt poolt soovitakse aega tunnetada minevik-olevik-tulevik-teljel toimiva sotsiaalse elu üldise ja turvalisust loova raamina, teisalt aga toob arusaam taolisest aja kulgemisest endaga alati kaasa turvatunde puudumise saabuva tuleviku ees, inimomase hirmu määramatuse, juhuslikkuse ning paratamatuse pärast.

Artikli eesmärgiks on paika panna teoreetilist laadi ajakategooriaga seonduv analüütiline skeem eesti kultuuris viimastel aastakümnetel toimunud muutuste kajastamiseks. Autor on oluliseks pidanud selliseid sotsiaalse ajakogemuse aspekte,

¹ Adam, B. Time. Polity Press, Cambridge, 2004, 71.

nagu diversiteet nii vertikaalses (kiiruste erinevus) kui horisontaalses (perioodide eristatavus) mõttes, sotsio-kultuurilise mälu mitmetasandilisus ja rutiini ning uudsuse dialektika.

SOTSIAALSE AJA KULGEMISTEMPODE KIHISTUMINE

Ralf Dahrendorf on juba 1990. aastal ilmunud raamatus² esitanud piltliku kujundi sotsiaalse aja mitmetasandilisest kulgemisest kiirete sotsiaalsete muutuste tingimustes. Mainitud autor on esitanud idee, et pöördehetkedel on tegemist ajalise diversiteedi ilmnemisega ehk äraseletatult: eri sotsiaalsete sfääride arengukiirust mõõdistavad “kellad” liiguvad erineva kiirusega. Kõige suurema kiiruse saavutab poliitiline ajamõõde, kus sündmuste kulgu ja režiimimuutusi saab fikseerida päevade, nädalate või kuude ajakavas. Järgnevad majanduslikud muutused, mille kulgemise mõõdistuskava on aastad. Kõige aeglasemalt käib “kell” kultuuri muutuste tarvis, mida saab fikseerida alles kümnendite, või veelgi asjakohasemalt, põlvkondlikus mõõtkavas. “Kultuurikell” näitab, millise kiirusega muutuvad antud ühiskonnas kehtivad väärtused, mentaliteedid, argirutiinid ja identiteeti kinnistavad rituaalid.

Sotsiaalteoreetilises kirjanduses on hakatud tähelepanu pöörama veel nn rahvuslikule ajalisusele (termini *national temporality* on kasutusele võtnud Tim Edensor³). Rahvuslikku ajalisust võiks käsitleda ka kui abstraktsiooniastmelt kõrgema sotsiaalse aja kultuurispetsiifilist disaini. Antud märksõna rakendamine laseb otsida vastuseid küsimustele, kas ja kuidas on võimalik leida konkreetse rahvuse igapäevaelus toimivaid erinevate järjestuste, tempode, kestvuste, ajastatuse või rütmiga kulgevaid protsesse⁴, mis annavadki just sellele sotsiaalsele kehale ainuomase dünaamilisuse, kultuurikogemuse transformatsiooni mitmekesisuse ning heterogeensuse. Ka rahvuslikku ajalisust võib kajastada eeltoodud “kellamängu” kujundi kaudu, mil üheaegselt on käima pandud:

- poliitiline “kell” – riiklikult reguleeritud ajaskaalad (riigipühade kalendariim, haridussüsteemi läbimise soovitatav vanusemuster, töö- ja puhkeajaga reguleerivad seadused, ametlik täiskasvanuks saamise ning pensionile jäämise iga jne);
- majanduslik “kell” – toodete valmistamiseks kuluv optimaalne ajaühik, plaanide ja projektide kestus ning läbimistempo, toodete kvaliteeti ja kestust märgistavad garantiiajad, laenude tagasimaksmise tähtajad jne;
- kultuuriline “kell” – igapäevaelu rutiin ehk normina tõlgendatavad tavategevuste järjestused, korduvused ja kestused; aga samuti rahvuslikku minevikku, olevikku ning tulevikku puudutavate ettekujutuste ja väärtuste taustsüsteem.

² Dahrendorf, R. Reflections on the Revolution in Europe. Times Books, New York, 1990.

³ Edensor, T. Reconsidering national temporalities. Institutional times, everyday routines, serial spaces and synchronities. – European Journal of Social Theory, 2009, 4, 525–545.

⁴ Adam, B. Timewatch: The Social Analysis of Time. Polity Press, Cambridge, 1995; Adam, B. Time.

Püüdmatagi siinkohal laskuda sotsiaalsed ja rahvuslikku aega käsitlevate seisukohtade ning teooriate nüanssidesse⁵, toogem esile vaid asjaolu, et stabiilsematel arenguetappidel on “kellamängu” harmoonilisus suurem kui järskude ajalooliste pöörete tingimustes. Asjakohane oleks küsida, kas kolme erineva “kella” kokkumängus on tekkinud arengut stimuleerivat sünergiat, või vastupidi, kas poliitika, majanduselu ja kultuuri arenguline asünkroonia on tekitanud Eesti arengus olulisi konflikte ning tagasilööke. Võiks vastata, et sotsialismi kollapsiga kaasnenud sotsiaalse aja diversiteet ühelt poolt soodustas ja teisalt pidurdas Eesti ühiskonna jätkusuutlikku arengut. Poliitilise otsusena käivitatud restitutsioon (mineviku *de jure* taastamine) omandisuhetes ja ajaloolise mälu aktsentueerimises tekitas olulisi pingeid sotsiaalse elu uutele alustele seadmises, aga andis ka eri sotsiaalsetele gruppidele õiguse mäletada oma minevikku poliitiliste piiranguteta. Poliitiliste otsustega forsseeritud majanduselu (nn ultraliberaalne doktriin) tõi kaasa tootmise intensiivistumise ja turgude täieliku ümberstruktureerimise ning seeläbi ka enamiku inimeste toimetuleku ja tarbimisharjumuste muutumise. Samas on poliitilise ja majanduskella tormakus tinginud nii põlvkondade väärtusilmade olulise lahknemise kui ka raskused eri sotsiaalsete rühmade identiteetide kinnistumises.

ERI AJAKOGEMUSTE SIMULTAANSUS

Tänapäevaste ühiskondade puhul, kaasa arvatud Eesti ühiskond, on võimalik välja tuua veel teinegi sotsiaalsete ajaskaalade dihhotoomiat kajastav mõõdistuste viis, mille eesmärgiks on näidata püsivuse ja muutumise, järjepidevuse ning katkendlikkuse olulisust rahvuslikus arengus. Nimelt saame taas teha vahet kolmel ajavoolu kogemise viisil: traditsioonilisel, modernistlikul ja postmodernistlikul.⁶

Traditsiooniline ajatunnetus on seotud nende nähtuste ja sündmustega, mida antud kultuuriruumis peetakse iseenesestmõistetavalt tähtsaks. Traditsioonilisus tähendab kindlasti pärandi säilitamise ja põlvkondliku edasiandmise olulisust: eestlased on uhked oma laulupidude ning rahvariiete üle, nad kõnelevad endast kui metsa- ja mererahvast, kui töökast ning visast rahvast jne. Selliste metaväärtuste pidev ja järjekestev manifesteerimine on loomulikult rahvusliku identiteedi taastoomise oluline komponent. Kuid traditsioonilise ajatunnetuse seisukohalt on veelgi olulisem nii igapäevaelu rutiinide kui ka kogukonda siduvate rituaalide püsimine. Tänapäeva kultuuriuuringute (*cultural studies*) klassik Stuart Hall on määratlenud neid kui tavatunnetuse (*common sense*⁷) vorme, mis on sügavalt rahva elus juurdunud ja loonud habituaalse baasi nii praktilistele ettevõtmistele kui argidiskursustele.⁸ Kui “kultuurikell” ise on sotsiaalsete muutuste keerises

⁵ Crow, G., Heath, S. (toim). *Social Conception of Time: Structure and Process in Work and Everyday Life*. Palgrave, Basingstoke, 2002.

⁶ Nowotny, H. *Time: The Modern and Postmodern Experience*. Polity Press, Cambridge, 1994.

⁷ *Common sense* on laia kasutuskaalaga mõiste, mida antropoloogid on tõlkinud kui *argiteadvus*, filosoofid kui *terve mõistus* jne.

⁸ Hall, S. Gramsci's relevance for the study of race and ethnicity. – Rmt: Stuart Hall. Toim D. Morley, K.-H. Ghen. Routledge, London, 1996.

kõige aeglasema kulgemisega dimensioon, siis traditsiooniline ajatunnetus omakorda ongi see, mis rahvusliku identiteedi ja olemise säilitamise nimel ei lase argirutiinidel ning elukorralduslikel rituaalidel liialt järsult teiseneda. See muidugi ei tähenda, et traditsiooniline ajatunnetus üldse ei muutu, kuid selle ülesanne on muuta muutus võimalikult paindlikuks, kultuurikogukonna enamikule hoomatavaks. Traditsioonilist aega käsitletakse tsüklilisena: kindel sündmustemuster kordub perioodiliselt.

Modernistlik ajatunnetus on seotud selliste suurte narratiividega, nagu ühiskondliku arengu igikestev progressiivsus, haritud inimeste ja haritud eliidi väartustamine, rahvusliku mineviku tunnustamine tänapäevaste identiteetide nurgakivina, tehnoloogilise arengu tingimusteta kummardamine ning loovinimese käsitlemine looduse "kroonina". Modernistlik ajatunnetus on vaieldamatult valgustusajast pärit maailmapilt, mille tähendus pole kuhugi kadunud. Ka sotsialistlik elukäsitlus oli üks XX sajandi modernismi arengusuundi, mida on küll iseloomustatud kui ebatäielikku ehk võltsmodernismi⁹, kohati isegi kui vastukultuuri (*contra-culture*) kapitalistliku modernismi suhtes¹⁰. Tahes-tahtmata on sotsmodernism vorminud ligi viie aastakümne kestel siinmail elanud inimeste ajatunnetust ja teeb seda jätkuvalt. Kuidas muidu seletada näiteks sellise ideoloogilise suunise nagu "Viie aastaga viie rikkaima Euroopa riigi sekka" või Vabadussõja käsitlemist kogu praegusaegse Eesti ühiskonna vääramatu alguspunktina? Kuid modernism väljendub ka Eesti Vabariigi (1918–1940) ajajärgu käsitlemisena klassikalise "kuldajastuna", mil valitsevaiks olid pastoraalne ja patriarhaalne idüll (Eesti talude õitse-aeg, riigivanem kui rahva isa jms). Modernistlikku aega vaadeldakse lineaarsena: kulgevana mäletamisväärses minevikust ihaldamisväärsesse tulevikku.

Viimasel kahekümnel aastal on olnud kombeks kõnelda Eesti ühiskonna postmoderniseerumisest, seda küll vahelduvalt nii positiivses kui ka negatiivses tähenduses. Postmodernismi tõlgendused maailma sotsiaalteoreetilises kirjanduses on äärmiselt vastuolulised ja nendest kriitilise ülevaate andmine pole siinkohal oluline. Nentigem, et postmodernistlikku aega on vaadeldud kui sellist sotsiaalsete sündmuste kulgemist, järjestust, kestust jms, mida inimesed ei suuda tunnetada kindlapiiriliste regulaarsustena, vaid mida tajutakse kui kaost, riskidest tingitud elutegevuse määratlematuse tohutut kasvu. Postmodernistliku mõtteviisi omaduseks peetakse modernistliku kindlapiirilisuse ja tulevikule suunatuse nn dekonstrueerimist, kultuuri käsitlemist siin ning täna loodud tähenduste kogumina, mille interpreteerimine ei käi etteantud sotsiaalsete normide ja traditsioonide vahendusel, vaid üksnes sotsiaalsele subjektile (kohort, tegutsusgrupp, etniline või religioosne kogukond jne) antud ajahetkel oluliseks peetavate tunnetuslike ning praktiliste eesmärkide läbi. Postmodernistlik aeg on n-ö lühiajaline, sest ta sisaldab endas tohutut potentsiaali mentaliteetide ja praktikate kiireks ümbertõlgendamiseks ning seeläbi

⁹ **Sztompka, P.** Cultural and civilizational change: the core of post-communist transition. – Rmt: Social Change and Modernization. Toim B. Graneli. DeGruyter, Berlin, 1995, 237, 247.

¹⁰ **Ray, L.** At the end of the post-communist transformation? Normalization or imaging utopia? – European Journal of Social Theory, 2009, 12, 3, 324.

kas ulatuslikuks kultuuriliseks uuenemiseks või ka vastupidi, olemasoleva tormiliseks hääbumiseks.

Traditsiooniline, modernistlik ja postmodernistlik ajatunnetus kulgevad taas sünkroonselt, läbipõimunult, ja nende vahele piiride tõmbamine on keeruline ning sageli küsitav.

Imeilus haige maailm. Eesti Päevaleht, 5.1.2001. Kus? Kes?

Nüüdisühiskonnas eksisteerivad kõik mudelid üheaegselt. Kolm erinevat ajalugu annavad kolm akent erinevateks käsitlusteks. /.../ Postmodernism ise on absoluutne stiil, mis võimaldab kõigi käsitluste olemasolu. Järelikult on siin eluõigus ka eelmodernsetel arhetüüpidel ja modernsetel teooriatel. Kuna postmodern on avatud mudel, siis võime öelda, et meie tänast tegelikkust mõjutavad peale postmodernistlike käsitluste veel moderni ja eelmoderni hoovused. /.../ Täna argipäeva elu võimegi vaadelda lainelise liikumisena, mille all on postmoderni kiire, moderni rahulikum ja traditsiooniline süvahoovus.

Teadvustatud on uued ajakogemuse paarikud, nagu globaalne vs. lokaalne, etniline vs. kosmopoliitne, jätkusuutlikkusele suunatud vs. täielikku assimilatsiooni taotlev jne. Tähtis on tõdeda, et need kolm üpriski eriilmelist ajatunnetuse dimensiooni "tikuvad" üheskoos, kuid samas kooskõlastamatult, andes nii viisi võimalusi ikka uute ja uute sotsiaal-kultuuriliste ajakorrastatuste moodustumiseks.

TAASISEISESVUMISJÄRGSE AJAVOOLU PERIODISEERIMISEST

Kaht viimast aastakümnet Eesti kultuuriloos saab tinglikult jagada kaheks laineks vastavalt sellele, millist kesket väärtuselis-normatiivset koormist nad kannavad.

Esmalt **esimesest lainest**, mis kulges kultuurisfääris paralleelselt omariikluse taastamisega poliitikas ja turgude kujunemisega majanduses. Esimese laine muutused olid väga toimekad ja drastilised, seniseid mentaalsuse ning argikäitumise põhijooni paljuski lõhkuvad ja ühele osale Eesti ühiskonna liikmetele traumeerivad, teisele aga uuenemisele innustavad. Üheksakümnendad algasid vabadusjoovastusega: "Eestlane olla on uhke ja hää – just vaarisade moodi." Kadus tsensoor, väliskontaktid ja reisimine muutusid vabamaks, inimesed asusid usinasti oma nõukogudeaegset garderoobi välja vahetama ning tegema nn euroremonti. Veel reeglistamata vabaduse kaasnähtusena tekkis omakorda pahupidine arusaam, et kõik, mis pole otse keelatud, ongi lubatud, ühtlasi edumeelne ja vabadusena tõlgendatav. Kultuurinormide muutuste keerises nägid Siiami kaksikutena ilmavalgust erastamise-ärastamise, aatelisuse ja omakasu, kosmopolitismi ning kolkapatriotismi äärmusmentaliteedid. Hinda läksid eksperimentaatorid, teistsuguste usutõdede ja subkultuuride sissetoojad, üldrahvalikult asuti arvutikirjaoskust omandama. Maad võttis tormijooks nii parteistumises kui omaalgatuses ja kõike sai ülearu palju: üle 30 partei, üle 250 valla, sadade kaupa keskmiselt paarikümne liikmega seltse.¹¹ Kõige edukamatele noortele avanesid välismaa kõrgkoolide uksed,

¹¹ Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul. Toim A. Aarelaid. Jaan Tõnissoni Instituut, Tallinn, 1996, 118–122.

alternatiiviks oli kiire karjäär alles loodavates riigiasutustes, panganduses, eraettevõtluses. Sotsialistlik eilne oli hoobilt nii paha, et lubas tekitada suured sotsiaalsed riskigrupid, nagu viरेlevad pensionärid, sundüürnikud, vaesuvad suurpered, tänavalapsed ja prükkarid. Elu kees, pilt Eesti ühiskonnast muutus mitmepalgeliseks, täispööretel loodi uut ja hävitati vana ning ka vaimuelu oli avatud senitundmatutele muutustele.

Esimese laine alguseks tuleks pidada 1988. aastat, mil haripunkti jõudis juba hääbumismärke näitava sotsialistliku süsteemi ahastusmeelne kriitika. Rahvarinde ja Eesti Kodanike Komiteede kui massilise osavõtuga vabastusliikumiste saatjaks oli intelligentsi poolt loodud traumaatiline ajakirjanduslik diskursus¹², mille meel-suse kohta toon järgnevalt mõned näited.

Madis Hint. Hüsteeria. Eesti Päevaleht, 4.1.1991:

Õhku- ja mahalaskmised ühes tagasihoidlikus põhjamaises väikeriigis pole iseenesest põhjuseks. Põhjuseid tuleb otsida kogu ühiskonna hüsteerilisuses. Selle hüsteeria madalaim aste on perenaiste seas perioodiliselt levivad ostumaaniad. Järgmine aste on juba soov igaks juhuks kiiresti rikastuda. Rikastumiseks üritatakse teha äri. Äri(kate) maailmas läheb enda maksmapanemiseks vaja ka toorest jõudu, sest mõistusega ei saada hakkama. /.../ Musta rikkuse ümberjagamisel kasutatakse väga musti vahendeid. Ja ometi on kogu see must elu paljude noorte jaoks ahvatlev, sest meie praegune ebastabiilne seisund ei kutsu midagi rajama nii pikaldaselt tasuvale asjale nagu töö.

Mati Mandel. Puhas süda või oma riik. Eesti Päevaleht, 9.3.1991:

Meie praegune olukord on koletu. Impeerium on röövinud maavarad, lagastanud ja mürgitanud looduse, hävitanud ja muserdanud kümneid tuhandeid inimesi, sidunud meid käsist ja jalust oma mülkasse vajuva majandusega. Oleme lõhestatud. Meie eetika ja moraal on laostunud. Sajad aktiivsed noored lahkuvad alatiseks Eestist.

Ando Leps. Elame üleüldise kaose ajal. Eesti Päevaleht, 18.5.1991:

Eesti ühiskonnal seisab ees käsumajanduselt üleminek turumajandusele ehk sotsialismilt üleminek kapitalismile. Kuid mitte arenenud kapitalismi, vaid selle mingisugusesse väga ebamäärasesse algstaadiumi. Sellist perioodi (nagu see igapäevaelus näha ja käega katsuda) võib nimetada üleüldise kaose ajajärguks. Sealhulgas ka õiguskorra kaose ajajärguks, kus paljud vajalikud käitumisreeglid puuduvad, kus vanad seadused ei kõlba, aga uusi ei ole või kui ongi, siis on halvasti koostatud (ilmneb seaduste vastuolulisus) ja mis kõige tähtsam – seadusi lihtsalt ei täideta ning nende täitmist ei kontrollita või kontrollitakse väga halvasti.

“Ülbete üheksakümnendate”¹³ vaimuelu saatsid käsikäes triumf ja trauma¹⁴. Mainekas poola sotsioloogiaprofessor Piotr Sztompka on kirjutanud, et pööre kommunismilt kapitalismile

¹² Olen siinkohal kasutanud Raili Nugini poolt koostatud andmebaasi. Nugin ise on sama materjali alusel avaldanud artikli: **Nugin, R.** Meedias kajastuv eestlaste kollektiivne mina-pilt 1991. ja 2001. aastal. – Acta Historica Tallinnensia, 2003, 7, 162–173.

¹³ **Helme, S., Saar, J.** (toim). Ülbete üheksakümnendad: probleemid, teemad ja tähendused 1990. aastate eesti kunstis. Kaasaegse Kunsti Eesti Keskus, Tallinn, 2000.

¹⁴ **Giesen, B.** Triumph and Trauma. Paradigm Publishers, London, 2004.

oli hiiglaslik ajaloolise kontinuiteedi lõhkumine, täielik ja radikaalne muutus ühiskonna kõikidel tasanditel, tohutute rahvamasside tarvis.¹⁵

Triumpf saatis neid, kes oskasid kiirelt tabada ja koguni hakata kujundama uue ajavaimu olemust, trauma all kannatasid need, kes olid sotsialismi igavikuliseks projektiks pidanud.

Tulistes kriitikavoogudes alanud ülbed üheksakümnendad said otsa **teist lainet** alustanud tõdemusega, et tagasiteel Euroopasse sattusime hoopis üleilmastumise ja ultraliberalismi kiirteele. Vabanemise joovastusele järgnes ängistav pohmelus ja kümme aastat hiljem esitati pateetiline küsimus: “Kas sellist Eestit me tahtsimegi?” Taas mõned näited 2001. aasta ajakirjanduslikust diskursusest.

Enn Soosaar. Euroopasse mineku mõte: abiks kõhklejale. Eesti Päevaleht, 26.6.2001:

Seda, kõiki rahuldavat ühiskonda, millest kümmekond aastat tagasi üksteisel käest kinni hoides unistasime, pole tekkinud. Miks? Süüdi on otsustajad, kes pole õigeid otsuseid langetanud. Süüdi on tegutsejad, kes sulivad igal võimalikul ning võimatul juhul. Süüdi on see ülbus, edevus, hoolimatus, saamahimu, kambatsemine, vastutustundetud, kadedus, tänamatus, mis meie ümber vohab.

Margit Keller. Egoistliku tarbija trumbid. Eesti Päevaleht, 15.1.2001:

Meie individualistlikus uusliberaalses ühiskonnas, kus igaühe toimetulek ja heaolu on üksnes tema enese asi, on ego (loe: isekus) väärtus, millest loobumine tähendab elule jalgu jäämist ja luuseriks muutumist. Sedasama pangandusreklaami vaadates saame aga teada, et ego võrdub järelmaksukaardiga. Sarnaselt armastusega teise inimese vastu, mida sai Trump-kaardiga osta, on võimalik soodsa maksegraafiku ja madala intressiga omandada ka eneseväärikus ja identiteet.

Teise laine alguse paikapanek on mõistagi tinglik, kuid julgen välja pakkuda 2001. aasta kaht olulist kuupäeva: 23. aprill kui sotsiaalteadlaste esitatud kahe Eesti olemasolu tõdeva manifesti ilmutuspäev¹⁶ ja 11. september, märkimaks terroriakti Kaksiktornina (Twin Towers) tuntud World Trade Centeri hoone vastu New Yorgis. Siis tõmmati veel tublisti modernismihõngulisele usule aina paremaks muutuvast elust Eestis küllaltki karmilt kriips peale. Ilmnes, et ka kaua ihaldusväärseks peetud vabas maailmas toimisid sotsiaalne ebavõrdsus, usuline sallimatus, terrorismi- ja hiigelreostuste oht, võimalus massiliselt surmatõbedesse nakatuda jne. Huvastijätt sotsialismiga ei garanteerinud paradiisi, lausa vastupidi, ka hüpe imeilusasse maailma oli oma loomult haige.¹⁷ Käesoleva aastakümne mentaalsuse teisenemised on olnud pulbitsevate üheksakümnendate omadest sootuks kiiremad ja märksa olulisemalt teisendanud kultuuri süvastruktuure, kuid tükk aega pole need muutused pealispinnal selgelt nähtavad olnud. Alles 2008. aasta lõpul vallandunud majanduskriis, millele oli kiiresti järgnemas sotsiaalne kriis, teeb nähtavaks ka teise laine kultuurimuutused. Eelpool mainisin, et kultuurikell liigub kõige aeglasemalt ja nüüd ongi saabumas moment, mil selgub, kas väärtusmaa-

¹⁵ **Sztompka, P.** The Ambivalence of Social Change in Post-Communist Societies. Lecture held at Södertörn University College May 31, 2007, 12.

¹⁶ Sotsiaalteadlased: Eesti ühiskond on kriisis. – Postimees, 23.4.2001.

¹⁷ Imeilus haige maailm. – Eesti Päevaleht, 5.5.2001.

ilmade muutumiste aeglasem tempo suudab sünkroniseerida ehk taltsutada poliitiliste ning majanduskellade ülearust kiirustamist, ebarütmilisust, segiminekut arengudimensioonide järjestustes.

Lühidalt: 1990. aastate keskmes oli sotsialistliku “jagatud vaesuse” järgne **rahakultus** – raha otsiti nii Soome lahe põhjakaldalt kui laiast maailmast. Välisraha kaasamisel pühenduti eesti elu uut moodi käimatõmbamise mantrale, ideaaliks oli laiapõhjalise tarbimisühiskonna tekitamine. 2000. aastad on pühendatud **edukultusele**, mis poliitikafääris on olnud eelkõige seotud EU ja NATO-ga liitumisega 2004. aastal, majanduses pangandustrikkide ning ohtrate välisinvesteeringute kaasamise läbi “eesti majandusime” kultiveerimisega ja kultuurisfääris individuaalsete väärtuste kasvuga.¹⁸ 2008. aasta lõpul vallandunud majandussurutis avab praegu järjepanu edukultuse negatiivseid aspekte: vastutustundetut laenamist, võõrkapitali liigset usaldamist, poliitilist edevust ja võõrandumist tavakodanikest.

MINEVIKU MÄLETAMISVÕIMALUSI TEISE LAINE KEERISTES

Sotsiaalse aja oluliseks kinnistajaks on kultuurimälu, mille vahendusel toimub minevikukogemuse ülekandmine olevikule, aga samuti tulevikunägemuste vormimine; kultuurimälu toimib nii põlvkondade liitja kui lahutajana. Möödunud sündmustiku interpreteerimine antud arenguhetkele sobivas võtmes on rahvusliku ajalisuse (*national temporality*) kujundamise olulisi komponente. Suurte poliitiliste pöörete tulemusena muudetakse riiklikul tasemel minevikusündmuste aktsentueeritust, kalendaarset korrastust, reglementeeritakse unustamisele määratu. Ameerika sotsiaalpsühholoog James Wertsch on seda protsessi tabavalt nimetanud kasutuskõlbliku (*usable*) mineviku loomiseks, mil juba olnud inimpõlvedele ja toimunud sündmustele antakse tähendus vastavalt hetkel elavate inimeste vajadusele luua endale turvalist ning jätkusuutlikku identiteeti.¹⁹ Juri Lotmani sõnastuses toovad suured ühiskondlikud vapustused alati kaasa olukorra, kus ühtedel sotsiaalsetel gruppidel ja isikutel on või tekib õigus mäletamisele²⁰, teiste elulood aga pole kas enam või siis üldse avalikult eksponeeritavad. Nõukogude perioodil oli mõeldamatu Saksa poolel sõdinute mälestuste avaldamine, praegu pole avalikkuses aktsepteeritavad näiteks hävituspataljoni meeste lood.

Mineviku mäletamisvõimaluste konstrueerimine on üks mõjusaid ideoloogilise hegemoonia kehtestamise viise.²¹ Taastatud Eesti Vabariigi legitimeerimise olulisi mälukorrastuslikke vorme on olnud:

- 1) kogu sovetiaja kujutamine “paha” ajana, kusjuures erilise tähelepanu all on olnud küüditamisi puudutavate kirbete mälestuste masstiražeerimine;

¹⁸ **Rämmel, A.** Uued väärtused – elada vaid endale. – Eesti Päevaleht, 15.8.2009.

¹⁹ **Wertsch, J.** Voices of Collective Remembering. Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

²⁰ **Lotman, J.** Õigus biograafiale: teksti ja autori isiksuse tüpoloogilisest suhtestusest. – Rmt: Kultuurisemiootika: tekst – kirjandus – kultuur. Olion, Tallinn, 1991, 365–385.

²¹ **Shotter, J.** The social construction of remembering and forgetting. – Rmt: **Gergen, M., Gergen, K. J.** Social Construction: A Reader. Thousand Oaks, London, 2003, 132–137.

- 2) venelase kui okupandi maine tootmine;
- 3) Vabadussõjaga seotud “mälu paikade” (Pierre Nora järgi *lieux de mémoires*)²² ulatuslik kultus, seda nii mälestusmärkide taastamise ja uusloomisega, samuti oluliste lahingute mängulise taasesitusega 2008. aasta juubeliürituste osana.

Uuendatud mäletamisõigis on seejuures kulgenud modernses ajaraamis, mis peab sisaldama imposantset algust ja kulgemist helgesse tulevikku. Meie ideoloogia- maastikku kaunistavadki müüdid imelistest 1920.–1930. aastatest, turvalised tulevikugarantiid on aga seotud vääramatu kuulumisega EU-sse. Kuna modernismile omane linearsus pole siiski selgelt jälgitav, on käibelevõetud “katkestatud” kultuurimälu kontseptsioon²³, mille kohaselt “õige” ajatelg algab 1918. aastast ja 1940. aastast tekkinud pika pausi järel jätkub 1991. aastal.

Mitmed kollektiivse mälu uurijad on teinud vahet selle kolmel erineval moodel: dominantne, populaarne ja vastumälu.²⁴ **Dominantne mälu** on tihedalt seotud poliitilise võimu hoidjatega, kelle käsutuses on ressursid ühtede mineviku-sündmuste esiletõstmiseks teiste arvelt. Eesti teise laine kultuurimaastikul on dominantnes mälu diskursuses olulised:

- 1) Vabadussõja perioodi ülistamine kuni 2008. aasta riikliku hiidkampaniani välja, sh teleseriaali “Tuulepealne maa” tootmine ja uue, hirmkalli mälestusmärgi rajamine Tallinna linnasüdamesse;
- 2) rahva kõrge vabadusaate tunnistusena rõhutatakse aeg-ajalt veel Jüriöö ülestõusu, samas on väheolulisteks muutunud näiteks Mahtra sõda, 1905. aasta revolutsioonilised meelevaldused mõisate põletamiseni välja jms;
- 3) rahva poolt veel aktiivselt mäletatava Teise maailmasõja puhul valitseb dominantnes diskursuses kõigi Saksa poolel sõdinute vastandamine Punaarmees sõdinutele, samuti leegionäridest ja soomepoistest uue aja kangelaste kujundamine;
- 4) uusimaks mäluaktsentueerimise näiteks on 1924. aasta detsembrisündmuste “suurde plaani” seadmine (film “Detsembrikuumus”, Tondipoiste mälestusmärgi taastamine), näitamaks ideoloogilise ressursi valdajate aktiivsust võitluses kommunistliku mineviku varjudega.

Eelnenud kümnendiga võrreldes on 2000. aastatel oluliselt vähenenud pagulaskonna kui “õige” eestluse mäluhoidjate rolli rõhutamine taasiseseisvunud Eesti kultuuriruumis. Raudsest eesriidest teisele poolele jäänud väliseestlased ise olid ligi 45 aastat kultiveerinud pagulasmüüti, mis kirjeldas neid eestimeelsuse kantsina, vastandatuna kommunismiviirusest nakatunud kodueestlastele.²⁵ Faktiliselt oldi küll hiljemalt 15 aastat pärast põgenemist rahuldavalt uue asukohamaa ühiskonda integreerunud, kuid traumaatilised mälestused toitsid pagulaskirjandust ja

²² **Nora, P.** General introduction: between memory and history. – Rmt: **Nora, P.** Rethinking the French Past: Realms of Memory, 1. Conflict and Division. Columbia University Press, New York, 1996, 1–20.

²³ **Kõresaar, E.** Eluideoloogiad. Kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes. (Eesti Rahva Muuseum, 6.) Tartu, 2005.

²⁴ **Flowler, B.** Collective memory and forgetting. Components for a study of obituaries. – Theory, Culture & Society, 2005, 22, 6, 53–72.

²⁵ **Tubin, E.** Teisal. Helilooja lapse lugu. SE&JS, Tallinn, 2000.

-kunsti ning vabanemise tuultes sai see müüt oluliseks ka kodueestlaste identiteedi-uuenduses. Teise laine käigus pagulasmälu tähtsus väheneb, sest viimast oli küll vaja riikliku järjepidevuse kontseptsiooni väljendamiseks, kuid mitte enamaks. Tegelikult on vähestest tagasitulijatest saanud juba “omad” (Jaan Manitski näide), topeltkodakondsusega kahe maa vahel tsirkuleerijad on muutunud tavareisijateks ja poliitilised “staarid eksiilist” (*à la* Hain Rebas) on lihtsalt Eestist kadunud (liigitus on võetud vestlusest ajaloodoktor Aleksander Loitiga veebruaris 2005 Uppsalas).

Populaarmälu²⁶ diskursusest kõneldes peame eeskätt silmas sündmusi ja inimesi, kellest kõnelemine ning kelle meenutamine läheb korda enamikule rahvast. Populaar- ehk rahvamälu ei vastandu otseselt dominantmälule, kuid toimib siiski suhteliselt omapäi ja on seotud legendideks muutunud inimeste ning sündmustega. Rahvamälu on dominantsest märksa privaatsem, ta loob diskursusi, mis käsitlevad tihti mineviku mõistmise ja mõtestamise ambivalentsest ning rõhutatavad olude hiigelrolli inimsaatuste kujunemisel. Kui dominantmälu kaudu luuakse käsulaudu, siis rahvamälus talletatakse mentaliteetide paratamatut vastuolulisust, ajaloosündmuste ilu ja valu dialektilist ühtsust.

Populaarmälul on teatav kattuvus populaarkultuuriga ja neid ühendab vajadus luua staare, toota laia kõlapinnaga hitte ning pakkuda inimlikku lohutust teemal “me kõik pidime niiviisi elama”. Dominantmälu pakub rahvale (rahvusele) ideoloogiliselt sobivaks peetavat identiteeti, populaarmälu kaudu valib rahvas ise seda, mida ta tahab oma identiteedi raames mäletada.

Eesti populaarmälu on paika pannud oma kultusisikute galerii, kuhu kuuluvad mineviku väljapaistvad sportlased (näiteks Georg Lurich, Kristjan Palusalu, Heino Lipp, Paul Keres jt), meediagurud (näiteks Felix Moor, Valdo Pant, Hardi Tiidus, Juhan Peegel, Urmas Ott jt), fenomenaalse andega kunstiinimesed (näiteks Eduard Viiralt, Paul Pinna, Raimond Valgre, Georg Ots, Juhan Viiding, Eino Baskin jt). Rahva mälukangelaseks saamine ei eelda briljantset eluteed, vaid lausa vastupidi, keerukat siseilma ja oludega ambivalentsesse seisundisse sattumist. Kultusisikute vastuokslike elude analüüsi memuaristika²⁷ või kunstisõnumina²⁸ on saatnud pidev publikumenu.

Kui esimese laine kultuurimuutustes oli nõukoguliku mineviku positiivne meenutamine avalikkuses peaaegu et tabu, siis teises laines on lähimineviku analüüs ja tsiteerimine igati omal kohal. Rahva aktiivsel osavõtul on ära tehtud hiigeltöö elulugude kogumisel ja publitseerimisel. Eesti Kirjandusmuuseumis ja Eesti Rahva Muuseumis on kokku arhiveeritud ligi 10 000 biograafilist teksti, mis

²⁶ **Misztal, B.** Theories of Social Remembering. Open University Press, Maidenhead, 2003, 62; **Popular Memory Group.** Popular memory: theory, politics and method. – Rmt: Making Histories: Studies in History Making and Politics. Toim R. Johnson, G. McLennan, B. Schwartz, D. Sutton. Hutchinson, London, 1982, 205–252.

²⁷ **Tarand, M.** Ajapildi sees. Lapsepõlv Juhaniga. Ilmamaa, Tartu, 2008; Urmas Ott. Teletähe lugu. Koost M. Karell. Fookus, Tallinn, 2008; Juhan Peegel. Otsides. Meenutusi pikalt eluteelt. Koost M. Lõhmus. Tänapäev, Tallinn, 2006; Arnold Green. Koost T. Lääne. Eesti Olümpiakomitee, Tallinn, 2009.

²⁸ Lavastus “Valge tee kutse” Raimond Valgre; teatri- ja telelavastus “Georg” Georg Otsast; lavastus “Põrguvärk” Eduard Viiraltist ja tema kaasaegsetest eesti kunstis jne.

on nii lähemate kui kaugemate rahvaste kultuurimälu salvestamise taustal muljet avaldav arv. 2000. aastatel on nende põhjal publitseeritud kolmeköiteline koguteos “Eesti rahva elulood” ja rida teisi kogumikke.²⁹ Oluline on olnud ka Enno Tammeri innukus sovetiaja mälestuste jäädvustamisel.³⁰ Viimastel aastatel on vallandunud lausa elulugude kirjastamise buum, kusjuures õiguse oma elust jutustada on saanud nii lihtsad inimesed kui ka erineva palgega olulised tegelased sovetiaegadest.³¹

Vägagi huvitav ja irriteeriv on olnud dialoog vastupanusõnumit kandnud 1970.–1980. aastate eesti punkrokigurude ja vabadusetuultes loomeküpseks saanud noorte vahel. Mainida tasub nii 2008. aastal Rakveres korraldatud punklaulupidu, Vanemuise teatris menukalt lavastatud rokkooperit “Ruja” kui ka punglelemente 2008. aasta öölaulupeolt “Märkamisaeg”. Ka muuseumide huvi nõukoguliku mineviku tähenduste otsimise vallas on olnud ergas: Eha Komissarovi kureerimisel sai teoks sovetiaja kunsti ulatuslik eksponeerimine Kumus³², teisitimõtlemise vaimu kandnud kunstnike Leonhard Lapini, Peeter Mudisti, Jaan Elkeni, Ülo Soosteri jt ulatuslikud isikunäitused³³, aga ka ERM-i poolt koostatud ülevaatenäitus nõukogulikust elulaadist.³⁴

Igas kultuuris toimiv **vastumälu** ei võta dominantse mälu diskursusi kui iseendastmõistetavaid norme, vaid kas seab need kahtluse alla või kuulutab viimased vääraks.³⁵ Erinevalt dominantmälu suhtelisest ideoloogilisest konsentreeeritusest on vastumälu märksa fragmentaarsem ja selles sisalduvad diskursused ei pea üksteisega tihedalt seotud olema. Teise laine kultuuriruumi vastumälu kandjateks on need, keda ei rahulda “suure sotsialistliku auguga” ajalookäsitlus. Kui dominantse diskursuses on konstrueeritud selge vastandus nn Eesti aja ja nn nõukaaja vahel, siis rahvamälu on märksa olulisemaks markeriks 1991. aasta ning sellele eelnenud ja järgnenud elamisvõimaluste võrdlemine. Omaette kitsamaid mälu grupe moodustavad veel inimesed, kes ei ole leidnud oma kohta pelgalt edule orienteeritud keskkonnas ja kelle arusaamised ning mälestused on see-

²⁹ **Hinrikus, R.** (toim). Eesti rahva elulood, I–II. Sajandi sada elulugu kahes osas. Tänapäev, Tallinn, 2002; **Hinrikus, R.** (toim). Eesti rahva elulood, III. Elud Eesti NSV-s. Tänapäev, Tallinn, 2003; **Hinrikus, R.** (toim). Sõja ajal kasvanud tüdrukud. Eesti naiste mälestused Saksa okupatsioonist. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 2006; **Хинрикус Р.** (toim). Рассказы о своей жизни. Александра, Таллинн, 2005.

³⁰ Nõukogude aeg ja inimene. Meie mälestused. Koost E. Tammer. Tänapäev, Tallinn, 2004.

³¹ **Hagelberg, R.** Elust ja endast. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 2008; **Vaarandi, D.** Aastad ja päevad. Tänapäev, Tallinn, 2006; **Meri, A.** Saatuse ja valikud. Ilo, Tallinn, 2006; **Mäesalu, V.** Kulaku tütar nõukogude süsteemis. Aastad 1922–1977. Grenader, Tallinn, 2007; **Veeber, T.** Tulest tulnud. Ilmamaa, Tartu, 2008; **Kuutma, R.** Vabariigist Vabariigini. Varrak, Tallinn, 2009.

³² Kumu püsinäitus eesti nõukogude kunstist “Rasked valikud”.

³³ Leonhard Lapini juubelinäitus “Koodid” Kumus 21.12.2007–17.2.2008; Peeter Mudisti ülevaatenäitus Eesti Arhitektuurimuuseumis 29.6.–18.9.2005; Jaan Elkeni näitus “Maalid” Kunstihoones 12.3.–10.4.2005; **Komissarov, E., Mark, R., Levkova-Laur, I. jt.** Ülo Sooster. Näitusekataloog, 2001.

³⁴ Näitus “Nõukogulik lähetus ellu – noorte suvepäevad ENSV-s” 28.9.2007 ERM-is.

³⁵ **Foucault, M.** Language, Counter-memory, Practice: Selected Essays and Interviews. Cornell University Press, Ithaca, New York, 1977.

läbi surutud avalikkuse ääremaadele.³⁶ Samas ei ole vastumälu mingi marginaalne nähtus, vaid tema haardeulatus on küllaltki suur.

Kõige eredamalt avaldub vastumälu sotsialismiaja hea sõnaga meenutamises. See pole sugugi mingi lausnostalgia, vaid positiivsed mälestused tõusevad pinnale eelkõige siis, kui hetkeoludes ilmnevad ebameeldivused (hinnatõusud, koondamised jne) ja kui kindlustunne tuleviku suhtes kahaneb. Marju Lauristin on oma Eesti Päevalehele antud *online*-intervjuus kirjutanud³⁷:

Tänaste otsustajate jaoks peaks ärevusttekitavam olema fakt, et ligi pooled 2005. aasta lõpus küsimustikule vastanud eestlastest hindasid elu ENSV-s hoolivamaks, turvalisemaks ja materiaalselt kindlustatumaks kui tänasel päeval. Vaid viiendik nõustus seisukohaga, et ENSV ajast polnud midagi, mis vääriks tagaigatsemist.

Osalt kannab vastumälu ka etnilist koormust, sest kaugeltki mitte kõik vanemaalised mitte-eestlased pole leppinud sotsialismi kollapsiga ja neid igati rahuldanud elulaadi kaotsimineku. Niisuguse diskursuse sisuliseks avamiseks on väga soodus eluloolise meetodi kasutamine, mille käigus saab vastaja ise vabalt jutustada oma tunnetest ja identiteetidest sotsiaalpoliitilise raamistiku järsu muutumise tingimustes. Mitte-eestlaste minevikukogemuste, identiteetide ja elulooliste jutustuste analüüsiga on tegelnud mitmed meie uurijad³⁸, kellest osal on uuritavatega sama etniline kontekst. Järgnevalt vaid üks näide minu enda intervjuude kogumist – vanemaalise vene mehe mälestused 1991. aasta kohta:

Me elasime ühel ja samal maal normaalselt, elasime kümneid, elasime sadu aastaid – ja korraga jaotati meid kodakondsuse alusel valgeteks ja... Ei mitte lihtsalt valgeteks ja mustadeks, ühed olid valged, aga teised need, kes ei tohi... Neil tuli kanda märgistavaid sildikesi. Iga asutuse ees tuli teadvustada: “Sinu jaoks on see keelatud! Siia ei tohi sa tulla!”

Dominantse ja vastumälu diskursused saavad üheaegselt toimida rahumeelse dialoogi vormis, paraku pole harvad ka konfliktised vastasseisud, mis omakorda võivad viia poliitiliste väljaastumiseni. Kogu Baltikumis on üheks selliseks valupunktiks Teise maailmasõja tulemite tõlgendamine Euroopa vabastamisena fašismist vs. Ida-Euroopa ideoloogiline ja Baltikumi füüsiline inkorporeerimine Kremli mõjusfääri.³⁹ Eesti puhul on eriti sobivaks näiteks pronkssõduri juhtum, mille puhul leidis pea 15 aasta jooksul aset ajakirjanduslik diskussioon, kus eesti- ja venekeelsed ajalehed olid diametraalselt vastandlikel seisukohtadel, kuid kus osa-

³⁶ Mitte ainult võitjatest. Koost L. Hanson. RASI, Tallinn, 2001.

³⁷ Lauristin, M. Kūineviha südames. http://www.epl.ee/artikkel_319212.html&P=1

³⁸ Grishakova, M., Kazulja, M. Social risks and challenges of the post-socialist transition period in Estonia: analysis of biographical narratives. – *Qualitative Sociology Review*, 2008, IV, 8, 106–125; Aarelaid-Tart, A., Belobrovtseva, I. The (im)possibilities of Estonian–Russian dialogue in the conditions of cultural trauma. – Rmt: На перекрестке культур: русские в Балтийском регионе, II. Toim A. P. Klemeševa. Балтийский Межрегиональный институт общественных наук, Калининград, 2004, 149–165; Hachaturyan-Kisilenko, A. An attempt to describe life in a soviet military garrison, through biographical material. (*Pro Ethnologica*, 16. Studies on Socialist and Post-socialist Everyday Life.) Estonian National Museum, Tartu, 2003, 99–112.

³⁹ Onken, E. C. The Baltic States and Moscow’s May 9th celebrations: analysing memory politics in Europe. – *Europe-Asia Studies*, 2006, 59, 1, 23–46.

pooltel lasti oma eriarvamusi liberalismi heade tavade kohaselt vabalt väljendada.⁴⁰ Paraku viis kahe diskursuse pikaajaline vastasseis siiski 2007. aasta aprillis otseste tänavarahutusteni, mis ületasid maailmameedia uudiste künnise ja on leidnud analüüsimist juba mainekate sotsiaalanalüütikute artiklites.⁴¹

SIIRDERIITUSED – MUUTUV PÜSIVAS

Kultuurikooslust siduvad siirderiitused on sotsiaalse aja korrastamise olulised vahendid, mis on valdavalt seotud traditsionaalse aja sündmuste püsiva ja järjekestva taasesitlusega. Inimese elukaarti sünnist surmani saatvad rituaalid on kindlas kultuurikontekstis välja kujunenud sümbolilised vormid, mille materialiseerimine leiab aset reguleeritud praktikate korduva taasesitusena. Rituaalidega seotud aeg on nn tavaajast eristatav pühalikust ja erilisust väljendavate omaduste läbi. Siirderiitused võivad olla nii sakraalset kui profaanset laadi, oluline on nende tunnustamine ja järgimine kogukonna enamiku poolt.⁴² Suured sotsiaalsed muutused toovad tavaliselt kaasa elukaarega seotud rituaalide teisenemised, mis võivad poliitika ja ideoloogiaga seotud sfäärides olla küllaltki kiired ning drastilised. Näiteks töötati 2000. aastatel uue riikliku rituaalina välja Suure Eestlase matuse- tseremoonia (president Lennart Meri ja sama rituaali järginud Jaan Krossi matus).

Siirderiitustest kui kogu ühiskonda korrastavatest traditsioonidest kirjutas esmakordselt Arnold van Gennep juba XX sajandi algul⁴³, pidades silmas inimese eluteed saatvat universaalset rida: sünd–initsiatsioon–abiellumine–lapsevanemaks saamine–sotsiaalses hierarhias tõusmine–surm. Siirderiituste realiseerumine leiab aset eelkõige traditsionaalsel ajateljel, kuid praegusajal tikuvad vahele “klipid” modernsest ja postmodernsest ajatunnetusest. Eesti talupojaühiskonnas oli katsikutel, leeril, pulmal ja matustel kindel toimimismuster, mis piirkonniti mõneti varieerus, põlvkondlikult aga kindlapiirilise käitumismustrina edukalt edasi kandus. Väga suur siirderiituste segipaiskamine toimus sotsialistliku korra kehtestamisega, mil kirikuga seotud siirderiitused sattusid põlu alla ja asendati uute, nõukogulikult ateistlike vormidega. Loomulikult sooviti sotsialismi kollapsi järel ka vanade siirderiituste (kiriklikku) taastamist, kuid paraku tuli see välja ainult osaliselt. Olulisemaks on muutunud ühest elufaasist teise siirdumisel riitusteenuste kasutamine, aga ka omaloomingulisuse kasv rituaalkäitumise sooritamisel.

Oskamata ja jõudmata siinkohal käsitleda siirderiituste transformatsiooni paljutahulisust, olen pidanud otstarbekaks võrrelda neid kahes olulisemaid üldistusvõimalusi pakkuvas ajalõikes – hilissotsialismis ja käesoleval kümnendil (tabel 1).

⁴⁰ **Хачатурян А.** Тема “Бронзового Солдата” в эстонском и русскоязычном медийном дискурсе. – Rmt: Диалог культур, II. Тоим А. Hatšaturjan. Tallinna Ülikooli Kirjastus, Tallinn, 2007, 127–140.

⁴¹ **Wertsch, J.** Collective memory and narrative templates. – Social Research, 2008, 75, 1; **Petersoo, P., Tamm, M.** (toim). Monumentaalne konflikt: mälu, poliitika ja identiteetid tänapäeva Eestis. Varrak, Tallinn, 2008.

⁴² Ritual. – Rmt: Sociology. The Harper Collins Dictionary. Toim D. Jary, J. Jary. Harper Perennial, New York, 1991.

⁴³ **Gennep, A. v.** Rites of Passage. University of Chicago Press, 1960.

Tabel 1. Siirderiituste muutuste võrdlus hilissotsialismist kaasajani

Siirderiituse tüüp	Nõukogude perioodi lõpul	2000. aastatel
Sünd ja nimepanek	Täitevkomiteede korraldusel pidulik sünnitunnistuste kätteandmine, meened	Perekondlik sündmus, omavalitsustelt beebipakid ja ühekordne sünnitoetus. Ristimistraditsiooni taaselavnemine, kuid mitte domineerimine
Koolieelikute sünnipäevad	Perekondlik sündmus	Perekondlik sündmus, Tallinnas antakse 2., 3. ja 4. sünnipäeva rahalist toetust, lastepidude korraldusteenused
Koolimine	Lasteaia lahkumispidu, koolis aabitsapidu	Lasteaia lahkumispidu, koolis aabitsapidu. Võimalik omavalitsuse ranitsatoetus
Täiskasvanuikka jõudmine	Passilauas õnnitlemine. Noorte suvepäevad	Perekondlik sündmus. Vähesel määral leeriskäimine
Põhikooli/gümnaasiumi lõpetamine	Koolikeskne pidulik aktus, salaja lõpusõrmuste ja -märkide tegemine, tüdrukutel sageli klassi/lennu kokkulepe kleidivärvis/moes	Koolikeskne pidulik aktus, Eesti Vabariigi ja kooli sümboolika kasutamine (lipud, hümnid). Kallis ja väga individualiseeritud riietus
Sõduriks saamine	Nõukogulik rituaal/vanne jaotusjärgses asukohas vene keeles	Eesti Vabariigi rituaalid/vande andmine pereliikmete juuresolekul
Noorukite sünnipäevad	Pere- ja sõpradekesksed	Stiilipeod, valdavalt sõprade- ja kodukesksed
Pulmad	Endastmõistetav kooselu alustamise rituaal, kasutusel riiklik registreerimistseremoonia ja rahvatraditsiooni elementidega pidu, esemelised kingitused	Alternatiiv domineerivale vabaabielule. Võimalik nii traditsiooniliste elementide kui ka originaalstsenaariumi kasutamine. Rohkesti uusi kombeid: kingi asemel raha saatmine pangaarvetele, <i>catering</i> -teenused, pruudi neiunime nn õhkulaskmine, eriliste pidupaikade (lossid, saared, laevad jms) üürimine
Pseudopulmad	Üliõpilaste suvistes ehitusbrigaadides peetud nn malevapulmad	Klassi- ja lennupulmade ⁴⁴ kui stiilipidude populaarsus
Kõrgemale ametikohale tõusmine	Kitsa ringi tähistada	Rohkem atribuutikat ja avalikkusele suunatus ⁴⁵
Pensionile jäämine ehk töömehepõlve lõpetamine	Pidulik ärasaatmine töökohal, võimalikud riiklikud teenetemärgid	Isiklik teetähis, sageli seotud vähem kindlustatud sotsiaalsesse rühma siirdumisega
Matus	Levinud kodunt või kabelist ärasaatmine, kirstumatus, enamasti ilmalik korraldaja, peielaud või lühike sööming otse värskel hauakünkal; ametlikus formaadis surmakuulutused töö- ja maja- (küla-) elanike nimel	Krematooriumist, kabelist või muust kadunu suhtes tähendusrikkast kohast ärasaatmine, innovaativsus tseremoonias, lahkunu rohke grimeerimine; tuhastusmatuste oluline levik; surmakuulutuste isikupärastumine (fotod, vinjetid, luuleread), rohked sõprade järelhüüded; Interneti-kalmistute teke ⁴⁶

⁴⁴ Vt <http://www2.edu.fi/magazinefactory/magazines/vklginfoleht/?str=40&artCat=4&artID=290>

⁴⁵ **Põld, M., Võsu, E.** Rituaalid organisatsioonikultuuris väärtuste edastajate ja identiteedi kujundajatena Hansa panga näitel. (Acta Semiotica Estica, 3.) Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2006.

⁴⁶ **Mikkor, M.** Muutuvast matusekombestikust Eestis. – Akadeemia, 2004, 11, 12.

Suutmata siinkohal siirderiituste muutumisest korralikku ülevaadet anda, tooksin välja vaid mõningad olulisemad arengusuunad. Esmalt mainigem siirderiituste uuendamise suurt aktiivsust, eriti nooremate põlvkondade seas. Isikupärasuse rõhutamine ja stiiliotsingud on keskseks teemaks saanud nii sünnipäevade⁴⁷ kui pulmade puhul⁴⁸. Viimane on omakorda seotud riituste kommertsialiseerumisega, sest hea peo oluliseks tunnuseks on selle kõrge maksumus (pulmad võivad maksta umbes 100 000 krooni). Eluteeriitustega seotud pidustused on sageli koduseinte vahelt väljunud ja valmisteenuste ostmine on jõukamate kihtide seas üksjagu populaarne. Seejuures nähakse nendes pidudes pigem meeldiva ajaveetmise viisi kui esivanemate kombestiku järgimist. Interneti hiigellevi on muutunud ka siirderiituste osaks: kallite pulmafotograafide tehtud pildid pannakse üles isiklikule koduleheküljele, kadunukesi mälestatakse Interneti-surnuaial.⁴⁹ Olgu veel märgitud, et siirderiituste sooritamise kaudu toimub tegelikult konkreetsetele sotsiaalsetele gruppidele oluliste väärtuste manifesteerimine⁵⁰ ja seega viitab siirderiituste muutumine ühiskonna mitmekesisustumisele, aga ka hierarhiseerumisele.

AJAKOGEMUSE UENEMINE EHK POSTMODERNISMI OTSIMAS

Teise laine kultuurimuutuste lugemine postmodernismi võtmes on uurijale huvitav väljakutse, kuid oma uudsuses ja ulatuslikkuses paraku raskesti teostatav. Ideemaailma rikastavana on eesti keelde tõlgitud oluliste postmodernistlike klassikute töid⁵¹, ilmunud on üliõpilastele mõeldud postmodernistlike teooriate õpik⁵², Internetist võib leida ligi 500 000 asjakohast viidet. Ometi on postmodernismi määramine endiselt segane, varieerudes laial skaalal kõige modernismile vastanduvaga ja kitsal skaalal prantsuse sotsiaalfilosoofide koolkondliku eripäraga.⁵³ Kas teise laine kultuurimuutusi Eestis iseloomustab postmodernismile omase aja-

⁴⁷ **Pilt, M.** Aines ja lähenemisviis. Sissevaateid tänapäeva eestlaste sünnipäevapärimusse: teadusteksti loome probleeme. Magistritöö. Tartu, 2007. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetoolis; **Reinaus, R.** Stiilipeod – kellel ja milleks? – Rmt: Kolmas vend. Toim M. Hiie-mäe, K. Labi. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2004.

⁴⁸ **Müürsepp, M.** Pulmad. Bakalaureusetöö. Tallinn, 2009. Käsikiri Tallinna Ülikooli Eesti Humanitaarinstituudis; **Pappel, T.** Pulmakombed tänapäeval. – Rmt: Kolmas vend. Toim M. Hiie-mäe, K. Labi. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2004.

⁴⁹ Ainus eestikeelne Interneti-surnuaed: vt <http://www.remember.ee>

⁵⁰ **Veisson, M.** Rituaalide sotsioloogiline legitiimsus. Magistritöö. Tartu, 2007. Käsikiri Tartu Ülikooli sotsiaalteaduskonnas sotsioloogia ja sotsiaalpoliitika osakonnas. http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/10062/3139/1/veisson_marko.pdf

⁵¹ Nt **Derrida, J.** Positsioonid. Vagabund, Tallinn, 1995; **Baudrillard, J.** Simulaakrumid ja simulatsioonid. Kunst, Tallinn, 1999; **Barthes, R.** Autori surm. Varrak, Tallinn, 2002; **Foucault, M.** Hullus ja arutus. Ilmamaa, Tartu, 2003 jne.

⁵² **Kraav, J.** Postmodernismi teooria ja postmodernistlik kultuur. Viljandi Kultuuriakadeemia, Viljandi, 2005.

⁵³ **Raag, I.** Kaasaegne prantsuse filosoofia, Jean-François Lyotard ja postmodernism. – Akadeemia, 2000, 7, 1431–1451.

kogemuse teke? Mingit ühest vastust ja analüüsiskeemi siinkohal anda ei saa. Kindlasti on ahvatlev olnud esitleda Eestit kui nõukoguliku kultuuri kammitsatest vabanenud vaimumaailma, kus on võimalik postmodernistlike moeideoloogiate vohamine.⁵⁴ Hoopis teistsuguse interpretatsiooni võib leida usuringkonnast, kus postmodernismi käsitletakse pigem vaba Eesti taaskristianiseerumisena.⁵⁵

Käsitledes postmodernismi kindla tekstiloomelise suhtena maailma, kus domineerivad parodeerimine, pastišš, miksimine, korduvkasutus jms ja kus vahe kõrgning madalkultuuri, Lääne ja Idamaa kultuuriruumide jms vahel on kadunud, tuleb mõnda sellise loomekoodi esinemist eesti kirjanduses⁵⁶ ning kunstis⁵⁷.

Hoopis kahtlasem on tuvastada meie keskel postmodernismi kui elustiili, mida iseloomustab märksõna *jäätmekäitlik tühjus*: normide ja väärtuste kaduvik, kunstiliikide ning -žanrite ähmastumine, looja loomingu totaalne ümberdisainimine, autori kui loojaisiksuse “surm” interpreteerimiste müriaadis jne. Me ei ole küll pääsenud globaalse kommerts ja kommunikatsiooni pealevalgumisest, kuid samas pole me kogemuse ning ostujõu vähesust arvestades olnud varmad kõike ideede ja asjade maailmas pakutavat tarbima. Agressiivsele reklaamile üles ehitatud tarbimiskultus on meie tingimustes sageli omandanud simulaakrumi kuju, kus illusoorust pakutakse tegelikkuse pähe: kõik see kaup oleks nagu iga hetk käeulatuses ja saadaval, oleks nagu täitsa päris, kuid kas aja- või rahapuudusel pole ta ikkagi omandatav. Tarbimisillusioonide puhul on tõepoolest märgata postmodernismile omaseks peetava ajadimensiooni “venimist”, tänase laiendamist kaugetesse tulevikuaegadesse. Olgu näiteks last kujutav hambakliiniku reklaam lubadusega “Hambad kogu eluks”.

Postmodernismis kõneldakse ka varem alla surutud gruppide häälte kuuldavaks tegemisest. 1990. aastatel hakkas feminismiga tegelemine institutsionaliseeruma ka Eestis. Tallinna Ülikoolis tegutseb praegu Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskus, kes 2000. aastatel on jõudnud regulaarse publitseerimiseni.⁵⁸ Teadusliku uurimise objektiks on saanud häbeliste noorte subkultuurid.⁵⁹ Ajakirjanduses on laiemat kõlapinda leidnud lood kooli-, Interneti- ja perevägivalla ohvritest, vaieldakse gei- ning lesbiabielude seaduslikkuse ümber, kõneldakse indigolastest, ratasoolinoortest jne. Samas on raske öelda, kas sellisele sotsiaalse mitmekesisuse avalikustamisele tuleks külge panna postmodernismi või hoopis demokratiseerumise silt. Igal juhul oleme veel väga kaugel vajadusest tekitada iidoleid ühejalgselt blondist narkarpresidendist või mustanahalisest töötust homokommunistist.

⁵⁴ Estonian People. Being Estonians as a Branch of Postmodernism. Eesti Instituut, Tallinn, 1999.

⁵⁵ **Griffin, J. W.** Christian Conversion in Postcommunist Estonia. Dissertation towards Fulfillment of the Requirements for the Doctor of Ministry Degree at Ausbury Theological Seminary. Wilmore, Kentucky, 1995; **Rommel, M.** Kõlbelistest ja usulistest otsingutest postmoderniseerivas Eestis. [http://www._05_UA_1_2002\(50\)_Rommel.pdf](http://www._05_UA_1_2002(50)_Rommel.pdf)

⁵⁶ **Krull, H.** Hando Runnel ja postmodernism. – Vikerkaar, 1988, 58–61; **Viires, P.** Eesti kirjandus ja postmodernism. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2008.

⁵⁷ **Juske, A.** Postmodernism. – Vikerkaar, 1993, 8, 69–73; 9, 67–76.

⁵⁸ Ariadne Lõng, 2000; 2001; 2002; 2003; 2005.

⁵⁹ **Allaste, A.-A.** Elustiilid ja väärtused. – Rmt: Mõtestatud Eesti – ühiseid väärtusi hoides. Toim M. Sutrop, T. Pisuke. Eesti Keele Sihtasutus, Tartu, 2008, 123–129.

Uued tehnikamed, nagu mobiiltelefonid ja Internet, on tõepoolest tekitanud fragmentaarse, iga-hetk-muudetava- ja iga-hetk-kohal-ajakäsitluse. Internetist on saanud kõikehõlmav hõlmamatu, infootsingutes ja suhtlusloomes kas näkkab või mitte, näost näkku suhtlemise vajadus on nõrgenenud. Samas võimaldab elektrooniline lävimine manifesteerida seda, mida muidu välja öelda ei julge, luua täiesti uut tüüpi netivõrgustikke, nagu feisbukkimine (*facebook*) ja teised virtuaalkeskonnad (Orkut, Rate jne).⁶⁰ Kuid kas Internetis on võimalik luua hüperreaalset aega, mida saab lahutada argireaalsuses kulgevast ajast?

Postmodernismi poliitilised tunnused on globaliseerumine, kosmopoliitsus, uusmütoloogia ning vaba suhtumine: ta toob endaga kaasa uue metafüüsika, mille mõisted ei ole dešifreeritavad väljaspool postmodernismi enda konteksti.⁶¹

Sidesatelliidid ja Interneti-levi on mõistagi muutnud ka väikese Eesti positsiooni suures maailmas. Kahelda tuleb aga väites, et oleme muutunud globaalküla elanikeks. Me oleme alles tugevasti kammitsetud lähiminevikus aset leidnust, askeldame rahvuslike mäluaikade ümber ja püüame lahendada sovetiajal sisse valgunud hiidmigratsiooni lainega kaasnenud sotsiaalseid ebakõlasid. Teistsugusust (*the otherness*) kui mõttemallide, poliitiliste vaadete, riietumis- ja elamisstiili on küll väga palju juurde tulnud, kuid kas see kõik on meid just postmodernideks muutnud? Eluoluline kirevus toob kaasa individuaalse ja kollektiivse refleksiooni-vajaduse suurenemise, nii individuaalse kui rahvusliku eneseidentifitseerimise tarbe tõusu, kuid eesti rahvuskultuuri laialivajumist globaalses sulatuspotis on raske tuvastada.⁶²

LÕPETUSEKS: AJAKOGEMUSE TIPPHETKED

Väikerahvad ei tee suurt ajalugu, seda tehakse nende eest. Küll aga jääb väikeste päralt täiuslikkust taotlev ajakogemus, mida vanad kreeklased nimetasid *cairos*'eks. *Cairos* on oskus tabada millegi tegemiseks kõige sobivam ajahetk. Veelgi enam, see on kunst toimetada igavikulises ajameres nii, et õige momendi kinnipüüdmine kindlustaks toimingu edukuse. Üks miljon eestlast ei ole saanud muuta XX sajandi suure ajalooratta kulgemist, aga väikerahvana on nad suutnud teha end ajalooliselt nähtavaks. Viimast tänu oskusele tabada hetke, mil nende identiteedipürgimusi on krooninud ajalooloterii peavõit – rahvusriikluse teostamine. *Cairos* on suudetud kinni püüda koguni kahel korral – nii 1918. kui 1991. aastal. Loomulikult pole *cairos* hea üksnes omariikluse tekitamiseks, see kunst on tähtis väikerahva kogu elamise-olemise korraldamiseks. Kas teise laine kultuurimuutusi saadab *cairos*?

Tähtsate hetkede tabamise ja aruka rakendamise eelduseks on rahvuslik enesetunnetus ehk identiteet, mis omakorda pole üks ning igavikuliselt muutumatu suu-

⁶⁰ Keil, A. Mina kui "mina". – Postimees, 6.6.2009.

⁶¹ Raave, R. J. Aleksander Dugini poliitiline filosoofia. <http://www.kriteerium.ee/kataloog.php?uID=34&lang=est>

⁶² Rahvuskultuur ja tema teised. Underi-Tuglase Kirjanduskeskus, Tallinn, 2008.

rus, vaid lakkamatult teisenev, kord küpsev, kord murenev sotsiaalpsühholoogiline realiteet. Suurte vahel laveerides oma šansi teokstegemiseks peab rahvuslik identiteet ise olema kindlapiiriline ja selgelt hoomatav. Hägus ideoloogiline või propagandamasinas vahule pekstud identiteet ei ole *cairos*'e kinnipüüdmiseks õigeks hüppepakuks.

Eelpool on kirjeldatud kolme olulist sotsiaalse aja mõõdet: traditsiooniline, modernne ja postmodernne. Kuidas on olukord *cairos*'e tabamisega ja seeläbi eesti rahva ning rahvusriigi püsimise mentaalse kindlustamisega nimetatud mõddustikes? Järgnev arutus on eelkõige sotsiaalfilosoofiline mõttearendus, mitte lõplike tõdede paikapane.

Ühiskonna ja kultuuri arengu järjekestvusele suunatud kindlate tegevuste ning mõttemallide kinnistamine regulaarsete korduste kaudu ehk **traditsioonilises** ajamõõtmes oleks hinnang *cairos*'e tabamisele ambivalentne. Argirutiin ja pidupäevade rituaalid on viimasel kahel aastakümnel oluliselt muutunud. Paljude riiklikult reguleeritud rituaalide, nagu vabariigi aastapäeva ja võidupüha, samuti taasiseseisvumispäeva tseremooniade kordumine aastast aastasse on rahvale kindlustunnet pakkuv ajamuster, meenutamaks ajalooliste "täistabamuste" ilu. Igapäevaelu rütmide, kestvuste, järjestuste jms muutustega aktiivsed kaasaminejad on siiski *cairos*'ele lähemal kui passiivse elulaadi säilitajad. Siinkohal saab kõnelda paradoksist: traditsioonilise aja siht on säilitada sootsiumi järjekestvust, järskude muutuste ehk diskreetsusega kohanemine aga võimaldab seda paremini teha kui samalaadse pidevast kordamisest kinnihoidmine.

Modernses ehk progressiivses ajamõõtmes on *cairos*'ele üsnagi lähedal seistud, ent ka üsna jämedaid vigu tehtud. Odava tööjõu abil rahvusvaheliste investeringute saamine ja seeläbi Eesti majanduse kiire arendamine oli kindlasti sobival ajal õige teo tegemine. Kahjuks mindi sellega ahneks, alluti Rootsi pankade diktaadile ja tekitati seeläbi enneolematu kinnisvara- ning ehitusbuum. Eestimaad tabas võlgu elamise lummus ja tekkis *cairos*'e simulatsioon (simulaakrum). Tõde vael ajal tehtud valest otsusest ilmnis alles koos majanduskriisi puhkemisega 2008. aasta lõpul. Siis selgus, et tulevik pole seotud üksnes kaunite eesmärkide seadmisega, vaid ka suure riskiga sihtmärkidest mööda panna.

Postmodernse ajamõõtmega on *cairos*'t üldse väga raske siduda, kuna hetkelisuse suur tähtsustamine ja traditsionaalse eitamine dekonstrueerib ka õigeaegsuse tabamise mõttekuse. *Cairos* on seotud mõttemallide põlvkondliku järjekestvusega, pika perioodi vältel akumulunud sotsiaalse kogemusega tegevuste sooritamiseks optimaalse aja valimisega. Postmodernismiga on kaasnenud subkultuuriline kirevus, põlvkondlik hajaliolek ja elektrooniline killustatus, kohandamata kultuurlaenude rohkus. Sellega on omakorda seotud ühiskonna mentaalse koherentsuse vähenemine – eri sotsiokultuurilised grupid ei ole enam seotud ajakulgemise ühtse mõistmisega. Tegude õigeaegsuse määratlemiseks puudub ühene mõõdupuu ja nii võimegi kõnelda *cairos*'e individualiseeritud multiplitseerumisest.

Kas on võimalik leida ka seost Dahrendorfi poolt esitatud kolmese "kellamängu" ja ajamõiste *cairos* vahel? Vastus sellele küsimusele võiks olla ootamatult lihtne. Nimelt on teoreetiliselt võimalik, et poliitiliste, majanduslike ja kultuuriliste protses-

sidega seotud ajavoolude kiirused isegi ühituvad ning sellise sünkroniseerituse kaudu tagavad harmoonilise ühiskondliku arengu. Praktikas juhtub midagi sellist haruharva ja seda kiiruste harmoneerumise perioodi ennast ehk võikski *cairos*'eks nimetada. Viimasel kahel aastakümnel pole Eestil õnnestunud midagi taolist kogeda.

TÄNUAVALDUS

Artikli valmimist on toetanud Euroopa Regionaalarengu Fond (Kultuuriteooria Tippkeskus/CECT) ja HTM-i sihtfinantseerimisprojekt 0130008s07.

THE CATEGORY OF TIME IN MAPPING CULTURAL CHANGES IN CONTEMPORARY ESTONIA

Aili AARELAID-TART

This article attempts to uncover some theoretical starting points related to categories of time for the purpose of mapping cultural change in contemporary Estonia. First of all, the analysis focuses on those manifold levels in the order of time that appear in a transitional society, e.g. how social spheres move at differing speeds and how one's experience of time is structured according to a traditional-modern-postmodern scale. Secondly, three modes for interpreting the past are considered in more detail: dominant, popular and counter-memory. Thirdly, the article treats the transformation of a mechanism essential for ensuring cultural continuity: the rites of passage. Finally, there are some answers to the question whether post-Socialist Estonian cultural reality creates a postmodern experience of time.